

יחסו של הרמב"ם אל האסלאם

אליעזר שלוסברג

א. יחסו של הרמב"ם אל הדתות האחרות

יחסו של הרמב"ם כלפי כל הדתות האחרות הוא שלילי בצורה נחרצת. באחת מתשובותיו הוא כותב, כי כל הדתות 'גנובות' ¹ מדתם [של ישראל], זה מוסיף וזה גורע, זה משנה וזה מכזב ומחפה על ה' דברים אשר לא כן, זה הורס יסודות וזה מדבר תהפוכות. ² הדתות האחרות, אליבא דהרמב"ם, אינן אלא חיקוי מוצלח של היהדות מבחינה חיצונית בלבד, שעה שבפנימיות אין בינן ובינה כל דמיון של ממש:

כולם רוצים להתדמות לדת ה' ישתבת, אולם היצירה האלהית אינה דומה ליצירה האנושית אלא עבור הפתי, שאין לו נסיון בשתייהן. ההבדל בין דתנו לבין הדתות המתדמות לה הוא כהבדל שבין האדם המדבר לבין הפסל, העשוי משיש, מעץ, מכסף או מזהב, עד שהוא נעשה דומה לאדם [...] אולם החכם [...] יודע, שבפסל הזה אין כל חכמת יצירה, בעוד שבפנימיות האדם יש נפלאות אמיתיות ודברים המצביעים על חכמת הבורא [...] כך גם מי שהוא בור בסודות ספרי ההתגלות ובספרי תורתנו. כאשר הוא משווה את התורה הזאת לתורה המזויפת, הוא חושב שיש דמיון ביניהן [...] אולם לו הבין את פנימיות השתיים היה יודע, שבתורה האלהית האמיתית נמצאת החכמה כולה בפנימיותה [...] אולם לדתות המתדמות ההן אין פנימיות, אלא חיקוי, התדמות ודוגמא. ³

יתרה מזאת, הדתות האחרות צמחו, לדעתו, מתוך מטרה לקעקע את תורת ישראל, בשל קנאתן על כך שהבורא ייחד את עמו בנותנו לו את התורה:

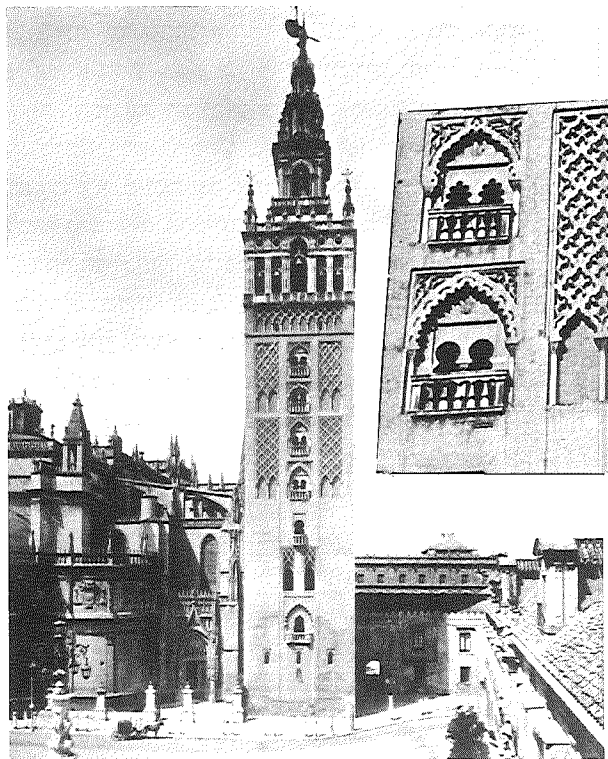
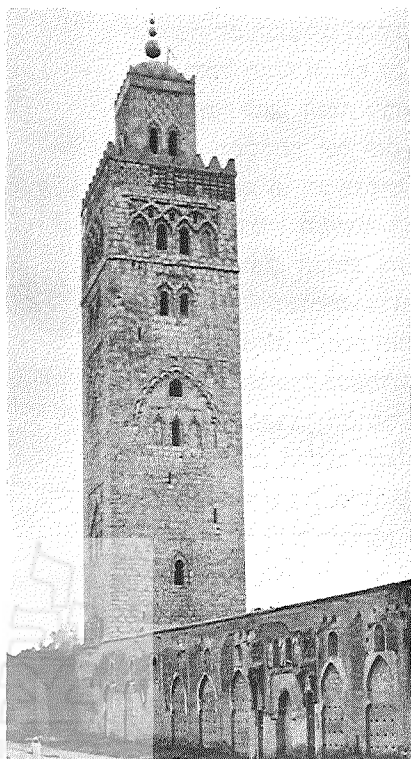
מכיון שייחד [הבורא] אותנו באמצעות חוקיו ומשפטיו [...] שנאו אותנו כל העמים, מתוך קנאה ותעיה, ומלכי הארץ נחלצו לרדפנו בגללו מתוך רשעות ועוולה, ברצונם למרוד בה' [...] מאז ועד עתה לא היה שום דור, שלא היה בו

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 גירסה אחרת — 'גזורות' במקום 'גנובות' — ראה: בלאו, ב, עמ' 728, הערה 69.

2 ראה: בלאו, ח"ב, תשובה תמח, עמ' 728. 'מחפה... דברים' — בוודה.

3 ראה: איגרת תימן, עמ' 14-18; וגם עמ' 30-32.

שני צריחים של מסגדים שנבנו בידי המונחדים: מימין — בסביליה שבספרד, מגדל גיראלדה, אשר במקורו הוקם כמסגד, בשנת 1171, בידי השליט אלמנצור. לאחר הכיבוש הנוצרי נבנה בכותרת הצריח פסל של המאדונה (במרכז האיור שולב פרט מוגדל של הצריח); משמאל — צריח של מסגד במראש, מארוקו

מלך חזק, עיקש, או שליט עז, שמטרתו הראשונה ופקודתו הדחופה ביותר היתה לסתור את תורתנו ולבטל את דתנו.⁴

דעה חיובית במקצת מביע הרמב"ם על שתי הדתות הגדולות: הנצרות והאסלאם, שאותן הוא רואה כמיישרי דרך למלך המשיח וכמתקני העולם לעבודת ה'. תודות לשתי דתות אלו 'נתמלא העולם מדברי המשיח ומדברי תורה ומדברי מצוות, ופשטו דברים אלו באיים רחוקים ובעמים רבים ערלי לב, והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצוות התורה'.⁵

4. ראה: איגרת תימן, עמ' 8.

5. ראה: משנה תורה, הלכות מלכים, פ"א ה"ד. הלכה זו מובאת בדפוסים הרגילים בקיצור נמרץ בגלל הצנזורה הנוצרית, אך מצויה כמעט במלואה בדפוס רומי, תוך השמטת שמו של ישוע. המהדורה שנדפסה ברומא מצונזרת אף היא בחלקה, אבל ניתן להעזר בה במקומות רבים, שבהם

למרות זאת, הן הנוצרים והן המוסלמים נכללים על-פי הרמב"ם בגדר 'כופרים': 'שלושה הם הכופרים בתורה [...] והאומר שהבורא החליף מצוה זו במצוה אחרת וכבר ביטל תורה זו, אף על פי שהיא היתה מעם ה', כגון הנוצרים וההגרים'.⁶ במאמר להלן אנסה לבחון את יחסו של הרמב"ם כלפי האסלאם ולעמוד על שורשיו ויסודותיו של יחס זה. לדעתי, יש להבחין ביחסו כלפי האסלאם בשני מישורים שונים, המשקפים במידה לא מעטה גם את אישיותו רבת הפנים של הרמב"ם עצמו: המישור ההלכתי והמישור הרעיוני. במישור ההלכתי, הרמב"ם משתקף כפוסק, הקובע את עמדתו ההלכתית על-פי העובדות והנתונים שלפניו בלבד, תוך התעלמות מרגשותיו ומעמדתו הסובייקטיבית כלפי הנושא הנדון. במישור הרעיוני, לעומת זאת, באים לידי ביטוי התנסותו של הרמב"ם תחת שלטון האסלאם, הרדיפות והשמדות שהיה עד להם ושחווה חלק מהם על בשרו, כמו גם התרשמותו ממצבה המוסרי של החברה המוסלמית שהכיר ושקרבה התהלך. אולם קודם חקירת יחסו של הרמב"ם כלפי האסלאם יש לשאול, אם הרמב"ם, שחי ככך מיעוט דתי בתוך ממלכה מוסלמית בלתי סובלנית, יכול היה להביע בגלוי את דעתו על הדת השלטת. הרמב"ם לא חשש כנראה מפני אפשרות שהמוסלמים יקראו את חיבוריו, הן אלה שבלשון הערבית אך באותיות עבריות והן אלה שבלשון העברית, שכן לימוד העברית לא היה מפותח בקרב המוסלמים, ולא רבים מהם היטיבו לקרוא לשון זו.⁷ כאשר מלומדים מוסלמים נזקקו למידע על היהודים או על חיבוריהם, הם נהגו להסתייע ביהודים עצמם.⁸ יש אף מי שסובר, שהיהודים בארצות האסלאם כתבו את חיבוריהם במכוון באותיות עבריות כדי שיוכלו להביע באופן חופשי דעות שלא היו לרוחם של השליטים.⁹

- הדפוסים הרגילים חסרים, במיוחד במקומות שבהם הרמב"ם מתבטא בגנות המוסלמים. על דפוס זה — ראה עוד: טשרנובין, עמ' 15, ובמבוא שכתב הרב מימון למהדורת הצילום של דפוס רומי בהוצאת מוסד הרב קוק, במיוחד עמ' 10-13, 32-35. לגופם של דברי הרמב"ם — ראה גם: רמב"ן, ח"א, עמ' קמג.
- 6 ראה: משנה תורה, הלכות תשובה, פ"ג ה"ח. עוד על המונחים: עובד ע"ז, כופר, מין ואפיקורוס — בלשוננו של הרמב"ם — ראה: שילת, ח"א, עמ' לז-לט. על השימוש בשם 'הגרים' (או: 'הגריאים') ככינוי למוסלמים בספרות ימי-הביניים — ראה, למשל, רס"ג, חייו, עמ' 60 שו" 40; ראב"ע, דף קצו ע"ב; וכן רמ"ש, עמ' 254, 294, 306.
- 7 ראה: אשתור, הממלוכים, עמ' 359. שונה היה המצב בקרב המלומדים הנוצרים, שהיטיבו לקרוא עברית. אשתור תולה את ההבדל ברמת ידיעת העברית בינם ובין המלומדים המוסלמים בימי-הביניים בהיעדרה של מערכת ארגונית משוכללת בארצות האסלאם, דוגמת זו שהביאה להקמת בתי-ספר ללימוד עברית (ושפות שמיות אחרות) ברחבי אירופה. הבדל זה נובע מכך שבעיני הנוצרים התנ"ך הוא ספר מקודש ואילו בעיני המוסלמים אין הוא אלא זיוף חסר קדושה. על ידיעת העברית בקרב הנוצרים — ראה גם: רוזנטל, מחקרים, עמ' 214-233.
- 8 ראה: אשתור, הממלוכים, עמ' 359-361. מצב זה לא השתנה גם כשלהי ימי-הביניים, שהרי ר' יוסף כספי, שנפטר בראשית המאה ה-14, מספר, כי ראה שהמוסלמים בפאס וביתר הארצות לומדים את 'מורה נבוכים' מפי מלמדים יהודים — ראה: כספי, ח"ב, עמ' 70.
- 9 ראה: רמ"ש, עמ' 340. וראה: בן-שמאי, החולק על דעתו ודוחה אותה, בהביאו ראיה מן

עיקר הסכנה נשקפה אפוא לא מצד המוסלמים, אלא מצד יהודים מומרים, שהיו עלולים להלשין בפני השלטונות על יהודים הכותבים סרה על האסלאם ומאמיניו.¹⁰ ואכן הרמב"ם כותב במפורש באחת מאגרותיו: 'טעתם וטפשותם [של המוסלמים] בדברים אחרים היא, שאי-אפשר לאומרו¹¹ בכתב מפני פושעי ורשעי ישראל'.¹² גם בסוף 'איגרת תימן' הוא מזהיר את מקבל האיגרת, לבל תגיע לידי מומרים ומוסרים: 'תשלח העתק מאיגרת זו לכל קהל וקהל [...] לאחר שתישמר מרשע, שיפרסם אותה באומות העולם, ואז יקרה מה שה' ישמור ממנו. כתבתי אותה כשאני ירא מזה רבות'.¹³

למרות דברים אלה נראה לי, כי בכתבי הרמב"ם יש די חומר, הן מפורש והן מרומז, המאפשר מחקר זה. שכן הרמב"ם, כפוסק גדול וכמנהיג הדור, לא נרתע מהבעת דעותיו בנושאים שנשאל עליהם ושהיה בהם כדי לחזק את העם בעיתות משבר, אף אם נשקפה לו סכנה אישית כתוצאה מכך, כפי שניתן לראות מדבריו בסוף 'איגרת תימן', שצוטטו לעיל.

לאחר סקירת עמדתו של הרמב"ם כלפי הדתות האחרות, נעבור לבדיקת יחסו אל האסלאם, תחילה מן ההבט ההלכתי, תוך השוואת יחסו אל הנצרות, ואחר-כך מן ההבט הרעיוני.

- הספרות הקראית, הכתובה באותיות ערביות והכוללת בתוכה התבטאויות חריפות נגד השלטונות המוסלמיים. מכל מקום מקובלת עליי ההשערה שהרמב"ם ור' עובדיה הגר התכתבו בעברית דווקא (ראה: בלאו, ח"ב, תשובות רצג, תלו, תמו) כדי להבטיח שתוכן אגרותיהם, שבהן נדון, בין היתר, מעמדם של הגרים ושל המוסלמים ביהדות, לא ייודע לשלטונות. ראה: בלאו, ח"ג, עמ' 18-19; שילת, ח"א, עמ' רלא. מאידך גיסא, שילת משער, כי המקור הערבי של 'איגרת השמד' לא נשתמר, למרות היותו כתוב באותיות עבריות, משום שהיהודים השתדלו להעלימו מעיני המוסלמים, בשל תוכנו הרגיש. ראה: שילת, ח"א, עמ' כח-כט.
- 10 כבר בתקופת הגאונים היו יהודים רבים שהמירו את דתם, ויעידו על כך השאלות הרבות שנשאלו הגאונים בענייני משומדים, מעמדם ההלכתי, ירושתם וכו'. לסיכום היחס למשומדים בתשובות הגאונים — ראה: וינברג, עמ' קט-קיד.
- 11 צ"ל: 'לאומרן', וכן העיר המהדיר, בהערה 22 (ההפניה: ראה בהערה הבאה).
- 12 ראה: בלאו, ח"ב, תשובה תמח, עמ' 726.
- 13 ראה: איגרת תימן, עמ' 106. וראה איגרת הרמב"ם לר' יוסף ב"ר יהודה: 'זהיזהר בהם ואל תאבדם [מדובר בשישה קונטרסים מ'מורה נבוכים'] שלא אנוק מן הגויים ורשעי ישראל רבים' — ראה: שילת, ח"א, עמ' שיא. על יחסו החיובי של הרמב"ם לכתובה בערבית, במיוחד בעבור אלה שזו היתה להם שפת דיבור וקריאה טבעית — ראה: טברסקי, עמ' 333-334. אשר להתבטאויות הרמב"ם כלפי הנוצרים, הרי המצב שונה לחלוטין, שכן הוא התגורר בארצות מוסלמיות וחובת הצנזורה לא חלה עליו כלל, ולפיכך היה יכול להתבטא כלפיהם בחופשיות רבה יותר. למרות זאת אנו ניצבים לא אחת בפני קשיים בבואנו לבדוק את דעותיו כלפי הנצרות, שכן ספרו ההלכתי הגדול, 'משנה תורה', נדפס בעיקר בארצות הנוצריות וצונזר שם, באופן שהתבטאויות נגד ישו והנצרות הוצאו מן הדפוסים או סולפו מאוד. על הצנזורה במשנה תורה — ראה, למשל: טשרנובץ, עמ' 11-18.

ב. יחסו ההלכתי אל האסלאם

ראינו לעיל, שהרמב"ם מדבר על הנוצרים והמוסלמים בכפיפה אחת, בתארו אותם ככופרים וכמיישרי הדרך למשיח. אולם מבחינה הלכתית הוא קובע הבחנה ברורה ביניהם: הנוצרים, שלא כמוסלמים, הם עובדי עבודה זרה.

בשלושה מקומות הרמב"ם פוסק, שהנוצרים הם עובדי ע"ז:

(1) בפירושו למשנה עבודה זרה א: ג, הוא כותב: 'דע, שזו האומה הנוצרית, הטוענים טענת משיח, לכל שינויי כיתותיהם, כולם עובדי עבודה זרה ואידיהם כולם אסורים, ונוהגים עמהם בכל התורה כדרך שנוהגים עם עובדי עבודה זרה'. וכן הוא כותב בפירושו למשנה ד שם: '[...] ולפיכך צריך לדעת, שכל עיר מערי האומה הנוצרית שיש בה במה, כלומר: בית תפילתם, שהוא בית עבודה זרה בלי ספק'.¹⁴

(2) במשנה תורה הרמב"ם פוסק: 'נוצרים עובדי עבודה זרה הן ויום ראשון הוא יום אידן' וכו'.¹⁵

(3) ובמקום אחר שם: 'הנוצרים עובדי עבודה זרה הם וסתם יינם אסור בהניה'.¹⁶ שונה הוא יחסו אל דת האסלאם. מתוך דברי הרמב"ם אנו למדים, כי בימיו היו

שראו באסלאם עבודה זרה, וזאת מהטעמים הבאים:

(1) הכעבה במקפה והאבן השחורה שבה הן עבודה זרה.¹⁷

14 ראה: פירוש המשנה, ח"ד, עמ' שלח-שלט (הציטוט הראשון), עמ' שלט (הציטוט השני).
15 ראה: משנה תורה, הלכות עבודה זרה, פ"ט ה"ד. הלכה זו חסרה ברבים מדפוסי משנה תורה, ואילו בחלקם הגירסה היא 'כנענים'. בדפוס רומי כתוב: 'אדומים', שהוא כינוי לנוצרים בימי הביניים — ראה, למשל: רוזנטל, מחקרים, ח"א, עמ' 280-296. אולם בכתיב יידי מהימנים, ובמיוחד באלה שמוצאם מתימן, כתוב במפורש: 'נוצרים עובדי ע"ז הן וכו', וכן הגירסה במהדורה המדעית של ליברמן.

16 ראה: משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות, פ"א ה"ז. משפט זה איננו מופיע במרבית הדפוסים. עוד על יחסו של הרמב"ם כלפי הנצרות — ראה פדרבוש. על שלושת הציטוטים הללו ניתן, לכאורה, להקשות מהגירסה שרוזנטל מביא בדברי הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה, פ"ב הכ"ה: 'כשעלה סנחריים מלך אשור בלבל כל האומות ועירבם זה בזה והגלה אותם ממקומם, ואלו הנצרים שבארץ מצרים עתה אנשים אחרים הם, וכן האדומים שבארץ אדום' (רוזנטל, רבית, עמ' 139, הערה 11). אולם גירסה זו נראית מפקפקת, הן משום שאין לה אישור ממקומות אחרים בחיבוריו ההלכתיים של הרמב"ם והן משום שבדפוסים ובכתיב יידי אחרים, ובכללם דפוס רומי, הגירסה היא: 'מצרים שבארץ מצרים'. הרמב"ם מתייחס אפוא למצרים, שהלכותיהם נתפרשו קודם להלכה כ"ה (ושמא נתחלפה לו למדפיס המאמר האות 'מ' באות 'נ'?)

17 החכם שנגדו חיבר הרמב"ם את 'איגרת השמד', כתב, למשל, כי 'הישמעאלים יש להם עבודה זרה במקפה ובמקומות אחרים' — ראה: איגרת השמד, עמ' ק"ב. במסגרת דיון מקיף במעמדו ההלכתי של האסלאם הרמב"ם כותב, ככל הנראה על סמך טענות שהועלו בימיו: 'ואם יאמר אדם שהבית שהם מקלטים אותו בית עבודה זרה הוא, ועבודה זרה שפונה בתוכו, שהיו עובדים אותה אבותיהם' וכו' — ראה: בלאו, ח"ב, תשובה תתח, עמ' 726. טענה זו הועלתה עוד בתקופת הגאונים, כאשר רב נחשון, גאון סורא ברבע האחרון של המאה התשיעית, פסק: 'ראינו ישמעאלי האידינא עובד ע"ז הוא ואינו מכיר שהוא עובד, דאמור רבנן: "חמישה בתי עבודה זרה קבועים הם, ואחת מהן נשרא בערביא" (בבלי עבודה זרה א ע"ב, בשינוי לשון. אולם ככל הנראה אימרת חז"ל אינה מכוונת כלפי האבן השחורה שבמכה, אלא כנגד הנשר, שהיה אחד מאליליהם של בני השבט החמירי דין אלכלאע, שבדרום חצי האי ערב. על זיהוי המקום — ראה עוד:

(2) הטקסים הדתיים של המוסלמים, ובמיוחד אלה הנהוגים בעליה לרגל, הינם פולחנים אליילים קדומים.¹⁸

לעומת זאת דעתו של הרמב"ם ברורה ונחרצת: האסלאם איננו עבודה זרה. בתשובה ארוכה ומפורטת לר' עובדיה הגר, הוא דן בשתי הטענות הללו ודוחה אותן. בראשית תשובתו הוא קובע במפורש: 'אלו הישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה כלל, וכבר נכרתה מפייהם ומלבם, והם מייחדים לאל ייחוד כראוי שאין בו דופי'. את הטענה הראשונה, כי הכעבה והאבן השחורה הן עבודה זרה, הוא דוחה בנימוק, שאף אם נניח שיש יסוד של אמת בטענה זו, הרי המוסלמים העובדים אותן היום אינם מתכוונים לשם עבודה זרה ועל-פי ההלכה אין הם נחשבים כעובדיה:

ואם יאמר אדם, שהבית שהם מקלסין אותו בית ע"ז הוא וע"ז צפונה בתוכו, שהיו עובדים אותה אבותיהם, מה בכך. אלו המשתחווים כנגדו היום אין לבם אלא לשמים. וכבר פירשו רז"ל בסנהדרין, שאם השתחוה אדם לבית ע"ז והוא סבור שהוא בית הכנסת, הרי לכו מסור לשמים.¹⁹ וכן אלו הישמעאלים היום כולם, טף ונשים, נכרתה ע"ז מפייהם [...] בייחוד השם יתעלה אין להם טעות כלל.²⁰

גם את הטענה השנייה, שבטקסים הדתיים של האסלאם יש שרידים של פולחן אליילי קדום, הרמב"ם דוחה בנימוק דומה. אמנם נהיר לו שבטקסים אלה נעשים מעשים הדומים לשלושה סוגים של עבודת אליילים קדומה, הידועים עוד מתקופת התלמוד:

ובאמת, שהיה לישמעאלים מקודם באותם המקומות שלושה מיני ע"ז: פעור ומרקוליס וכמוש, והם עצמם מנודים בדברים אלו היום, וקוראין להם שמות בלשון ערבי. 'פעור', עבודתו שיפעור עצמו לפניו, או שיניח ראשו ויגביה ערוותו למולו, כמו שאלו הישמעאלים משתחווים היום בתפילתם.

נויבאואר, עמ' 384; רמ"ש, עמ' 312). הלכך, אעפ"י שאינו מנסך, עובד ע"ז הוא — ראה: האשכול, ח"ב, עמ' 78. התשובה, בשינויי לשון — ראה גם: אסף, עמ' סב, סימן נ.

18 כך פסק רבו של עובדיה הגר לתלמידו, כפי שעולה מתשובת הרמב"ם: 'על אלו המוסלמים שאמרת שאינם עובדי ע"ז, ואמר לך רבך, שהם עובדי ע"ז והאכנים שמשליכין בתרפותן הן למרקוליס וכו' — ראה: בלאו, עמ' 725-726; וגם פירושו של ראב"ע על דניאל יא, ל. על המרקוליס ודרך עבודתו — ראה: מסכת עבודה זרה, פ"ד מ"א ובגמרא שם.

19 ראה: בבלי סנהדרין סא ע"א: 'שגגת מעשה דעבודת כוכבים היכי דמי? אי קסבר בית הכנסת הוא והשתחוה לו, הרי לכו מסור לשמים'.

20 שני הציטוטים האחרונים — ראה: בלאו, עמ' 726. הרמב"ם אמנם איננו שולל עקרונות את האפשרות, שהאבן השחורה היא ע"ז, אולם נשתמר בידינו שריד של תשובת אחד הגאונים הפוסק, כי אין באסלאם צלמים ולפיכך מאמיניו אינם עובדי ע"ז: 'הני ישמעאלים, דלית להון צלמים לעבודה זרה ולא מחו דקא פלחי אלהים אחרים, טובא קא מקלין רבנן במיליהון' — ראה: וייס, עמ' צה. זהותו של הגאון המשיב אינה ידועה, אולם המהדיר מוצא דמיון בתוכן ובסגנון בין תשובה זו לתשובות של רב שר שלום גאון ושל רב נטרונאי בר הילאי, גאוני סורא באמצע המאה התשיעית.

ו'מרקוליס', עבודתו ברגימת האבנים, ו'כמוש', עבודתו בפריעת הראש ושלא ילבש בגד תפור. ודברים אלו כולם מפורשים וידועים אצלנו מקודם שתעמוד דת הישמעאלים.²¹

אולם למרות הדמיון החיצוני לשלושת סוגי עבודת האלילים הקדומה, אין המוסלמים נחשבים עובדי עבודה זרה, משום שבביצוע הטקסים הפולחניים הללו כוונתם לשם שמים: פריעת הראש ולבישת בגדים שאינם תפורים נועדו להכניע את לב האדם ולהזכיר לו איך ייראה כאשר יעמוד מקברו; זריקת האבנים איננה למרקוליס, אלא נועדה לערכב את השטן, או כדי לרגום את הצלמים שהיו שם בעבר. לדעת אחרים זריקת האבנים היא מנהג עתיק בעלמא, ואין לייחס לה כוונות כלשהן. והרמב"ם מסכם: 'כללו של דבר, אע"פ שעיקר הדברים יסודם לע"ז, אין אדם בעולם משליך אותם האבנים ולא משתחוה לאותו המקום ולא עושה דבר מכל הדברים לשם ע"ז, לא בפיו ולא בלבו, אלא לבם מסור לשמים'.²²

ההבחנה שהרמב"ם מבחין בין מוסלמים לנוצרים לעניין עבודה זרה באה, למשל, לידי ביטוי גם בפסק ההלכה שהוא פוסק בעניין היתר הנאה מיינם: 'כל גוי שאינו

21 ראה: בלאו, עמ' 726-727.

22 ראה: בלאו, עמ' 727. לדעת נובק, הרמב"ם נחלץ בתשובתו ללמד סנגוריה על האסלאם ולפסוק שאין הוא עבודה זרה, אף שלכאורה נתבקש על-ידי השואל, עובדיה הגר, להתייחס רק להתקפת רבו עליו, משום שראה באסלאם יהדות בפוטנציה (potential Judaism) ומשום שסבר, שדתו המוסלמית הקודמת של עובדיה היא שהכשירה אותו להתגייר (ראה: נובק, דמותו, עמ' 140-142). ברם נראה לי, שהנחה זו של נובק איננה הכרחית. הרמב"ם אמנם ראה באסלאם (ובנצרות) דת המפלסת את הדרך למלך המשיח והמהווה שלב-מעבר בין האלילות הפאגאנית למונותאיזם היהודי (ראה: משנה תורה, הלכות מלכים, פ"א ה"ד — הדברים הובאו בראשית המאמר). אולם בדיונו ההלכתי על האסלאם בתשובה שלפנינו לא נגרר הרמב"ם אחר שיקולים פילוסופיים ותיאולוגיים, אלא נענה לדרישת עובדיה לפסוק בעניין זה. נוסח שאלתו של עובדיה אמנם לא נשמר, אך אפשר ללמוד עליה מן האופן שבו הרמב"ם מציג אותה: 'על אלו הישמעאלים שאמרת שאינם עובדי ע"ז ואמר לך רבך שהם עובדי ע"ז והאבנים שמשליכין בתפותן הן למרקוליס, והשיב לך שלא כהוגן עד שנתעצבת אל לבך ונכלמת וקרא עליך: "ענה כסיל כאולתו" [משלי כו:ה]. אפשר להסיק מכאן אפוא, שהרמב"ם נדרש לשני דברים: (1) להכריע במחלוקת שבין הרב לתלמידו בעניין מעמדו ההלכתי של האסלאם, עניין המבוסס על שיקולים הלכתיים צרופים ('והאבנים שמשליכין וכו'); (2) לתבוע את עלבוננו של התלמיד הנכלם שחלק על רבו ביחס למעמד האסלאם. אכן הרמב"ם בתשובתו מתייחס בנפרד, ובהיקף שווה, לשתי דרישות אלה: בתחילה הוא דן במעמד האסלאם מנקודת-מבט של איש-הלכה מובהק, כפי שהובא בגוף המאמר, ואחר-כך, ולאור מסקנתו שהאסלאם איננו עבודה זרה, הוא מנחם את עובדיה, אשר רבו נהג בו שלא כשורה ('ואשר השיבך רבך שלא כהוגן והעציבך והכלימך וקראך כסיל, עבירה גדולה בידו [...] וראוי לו לבקש ממך מחילה אף על פי שאתה תלמידו'). דעתו של נובק מעוגנת בתפיסתו — אשר אני מסכים לה באופן עקרוני, אך לא בהקשר לתשובה דלעיל — כי יש לדון בחיבוריו ההלכתיים והפילוסופיים של הרמב"ם כיחידה אחת וכי שיקוליו הפילוסופיים הם חלק בלתי נפרד מחיבוריו כאיש-הלכה וכתאולוג (ראה למשל: נובק, דמותו, עמ' 138-148; נובק, היחס, במיוחד עמ' 233-243). דיון מעמיק בנושא חשוב זה חורג ממסגרת המאמר ואין מקומו כאן. (למקורות נוספים לעיון — ראה למשל: נובק, דמותו, עמ' 162, הערה 178; טברסקי, עמ' 359-364, 485-488, וכן המקורות המצויינים בהערה 83 להלן).

עובד ע"ז, כגון אלו הישמעאלים, יינן אסור בשתיה ומותר בהניה [בהנאה]. וכן הורו כל הגאונים.²³ אבל הנוצרים, עובדי עבודה זרה הם וסתם יינם אסור בהניה.²⁴

ג. יחסו הרעיוני

בשאלות המופנות אל הרמב"ם בנוגע מוצאים לעיתים לשונות של ברכה למוסלמים, מצד השואלים. כך, למשל, מסופר בשאלה אחת על אודות שתי בנות אשר גרו בשכנות למוסלמי ופנו בעניין מצרנות אל 'חכמי המוסלמים, מי יתן וה' יתמיד את הצלחתם' [במקור: 'פקהא אלמסלמין אדאם אללה תופיקהם'].²⁵ ברם בדברי הרמב"ם עצמו לא מצינו ביטויים של ברכה או הערכה כלפי המוסלמים, אלא להיפך. בדרך-כלל בהזכירו את המוסלמים הוא מוסיף להם כינויי גנאי או תפילה לנפילת מלכותם, דוגמת: 'מלכות ישמעאל מהרה ייכנע'.²⁶

ראינו לעיל, כי הרמב"ם שלל את כל הדתות האחרות בראותו בהן חיקוי של היהדות. אולם יחסו כלפי האסלאם שלילי יותר מאשר כלפי דתות אלו, והנצרות בכללן. דוגמה מובהקת לכך היא תשובתו לשאלת תלמידי ר' אפרים הדיין מהעיר צור, אם מותר ללמד תורה לשאינם בני ברית:

ומותר ללמד המצוות לנוצרים ולמשכם אל דתנו, ואינו מותר דבר מזה לישמעאלים, לפי מה שידוע לכם על אמונתם, שתורה זו אינה מן השמים, וכאשר ילמדום דבר מן כתוביה וימצאוהו מתנגד למה שברדו הם מלבם לפי

23 אכן בין הגאונים שררה הסכמה, שהמוסלמים אינם עובדי ע"ז ושיינם מותר בהנאה. כך, למשל, פסק רב שר שלום גאון (ראה: וינבורג, עמ' קג, סוף סימן פד. והשווה: מילר [עמ' 22, סימן כה והערה ג], שלדעתו, הפוסק המשיב הוא רב כהן צדק גאון), ומאוחר יותר גם רב האי גאון: 'הישמעאלים הללו, שעיקר דת שלהם אסור יין ותיעובו וקללת השותים אותו, הרי הוא מרוחק מעבודות שלהן הרבה ועבירה ואין אותו ואין בו חומר כל כך ואין חוששין מכאן לנסך' — ראה: האשכול, ח"ב, עמ' 74. רק רב יהודאי, גאון סורא באמצע המאה השמינית, החמיר וחשש למגעם של מוסלמים ביין, זאת כיוון שחלק מתושביהן הקודמים של בבל ופרס המשיכו להחזיק בדתם הקודמת, גם לאחר שהתאסלמו. אולם הוא עצמו מודה, שחשש זה היה מוצדק רק במאות הראשונות של הכיבוש המוסלמי ובחלוף הדורות הקלו בדינם של המוסלמים והתירו את יינם בהנאה (שם, שם).

24 ראה: משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות, פ"א ה"ז. ובדומה כתב הרמב"ם גם בהמשך (פ"ג ה"א): 'אם היה איסורו בגלל גוי שאינו עובד ע"ז, כגון ישמעאלי, שנגע ביין שלנו שלא בכונה או שטפח על-פי החבית, הרי זה מותר בשתיה'. וכן פסק הרמב"ם בתשובה לשאלה שהגיעה אליו מהעיר חלב: 'זהלכה למעשה בפני כל גאוני מערב, כאשר קורה, שנוגע ישמעאלי ביין שלנו נגיעה המחייבת ניסוך, שאוסרים לשתותו ומתירים למוכרו כדון יין הישמעאלים עצמן' — ראה: בלאו, ח"ב, תשובה רסט, עמ' 515-516. בלשון דומה לזה של הרמב"ם סיכם את דעת הגאונים גם ב"דורו הצעיר, ר' אברהם ב"ר נתן הירחי — ראה: המנהיג, עמ' תרס, שורות 11-18.

25 ראה: בלאו, ח"א, תשובה צ, עמ' 145.

26 ראה: איגרת תימן, עמ' 96. המילים 'מהרה ייכנע' כתובות גם במקור בעברית.

ערבוב הסיפורים ובלבול העניינים אשר באו להם, הרי לא תהיה זו ראייה אצלם שטעות בידיהם, אלא יפרשוה לפי הקדמותיהם המופסדות ויוכלו להשיב עלינו בזה בטענתם ויטעו כל גר וישראל, שאין לו דעת ויהיה זה מכשול לישראל האסורין ביניהם בעוונותם. אבל הערלים²⁷ מאמינים בנוסח התורה שלא נשתנה, ורק מגלים בה פנים בפירושם המופסד ומפרשים זאת בפירושיהם הידועים. ואם יעמידום על הפירוש הנכון, אפשר שיחזרו למוטב, ואפילו לא יחזרו, כשרוצים שיחזרו, לא יבוא לנו מזה מכשול ולא ימצאו בכתביהם דבר שונה מכתובינו.²⁸

במילים אחרות: הנוצרים מאמינים, שנוסח המקרא לא שונה, והמחלוקת בינם ובין היהודים היא רק באשר לפרשנותו, שכן הם מנסים לפרשו על-פי הפירושים הכריסטולוגיים שבידיהם, כדי למצוא בפסוקיו ראיות לאמונתם. וכוח פרשני עימם אולי לא תמיד יועיל לשנות את דעתם, אבל לא יזיק ליהודים. המוסלמים, לעומת זאת, שוללים את המקרא בנוסחו הנוכחי, בטענה שזוייף במהלך מסירתו. אולם חמור מזה, אם מנסים להעמידם על טעותם, הם מתעקשים לדבוק בפירושיהם השגויים והמוטעים ועלולים להזיק ליהודים שתחת שלטונם. נראה, כי פסק הלכה זה נובע מהערכתו של הרמב"ם את המצב העובדתי כפי שהכיר אותו מנסיונו האישי, תוך שיעור התוצאות המיידיות האפשריות של לימוד התורה למוסלמים ונזקו בפועל. הרמב"ם מנצל כמעט כל הזדמנות כדי לנגח את האסלאם. כך, למשל, בדברו על המצווה האוסרת להסגיר עבד אל אדוניו, הוא מפנה הערה עוקצנית כלפי עקרונות הכבוד והגבריות הערביים ('מַרְנָה'), שאחד מהם הוא קבלת אורחים בלי לחקור לזהות האורח ולמעשיו: 'אלה'²⁹ הם המידות השוות, בלא ספק [...] ולא כמידות הסכלים אשר יחשבו למעלות שישובח האיש בהן על עוזרו ושומרו מי שידמן, עושק או עשוק, כמו שהוא מפורסם בדבריהם ושיריהם'.³⁰

יחסו הרעיוני השלילי של הרמב"ם כלפי האסלאם והמוסלמים נובע, לדעתי, משלושה גורמים: הרדיפות והשמדות מצד ה'מַנְחָדִין' (המייחדים), שהרמב"ם חווה אותם על בשרו; סכנת השמד הרוחני מצד האסלאם והמצב המוסרי הירוד של החברה המוסלמית, כפי שהרמב"ם היה עד לו במצרים.

27 'ערלים' הוא הכינוי הרווח לנוצרים בספרות ימי-הביניים בכלל ובחיבורי הרמב"ם בפרט — ראה: בלאו, ח"ב, עמ' 516, הערה 7.

28 ראה: בלאו, ח"א, תשובה קמט, עמ' 284-285. לדעת שילת יש בתשובה זו משום חידוש בהשוואה לאמור במשנה תורה פ"ה ה"ט, שם אין הרמב"ם מבדיל בין נוצרים למוסלמים לעניין לימוד תורה — ראה: שילת, ח"א, עמ' רטז.

29 כלומר: מצוות התורה, שעליהן דיבר הרמב"ם קודם לכן.

30 ראה: מורה נבוכים, ח"ג, פל"ט, דף נא ע"ב. ראה גם: בכר (עמ' 133, הערה 3), שכוננת הרמב"ם היא 'לשירי הערבים העתיקים ולסיפוריהם'.

1. הרדיפות והשמדות

הרמב"ם יודע היטב, שתופעת השמד והרדיפות איננה חדשה בתולדות עם ישראל: 'מיום שגלינו מארצנו לא פסק ממנו שמד, כי מנעורינו גדלנו כאב, ומבטן אמנו הנחנו'.³¹ למרות זאת הוא מתאר את השמד המוסלמי כחמור וכקשה ביותר בתולדות ישראל:

דעו, שה' השליכנו בגלל חומרת עוונותינו בתוך האומה הזאת, כוונתי לאומת ישמעאל, המזיקה לנו והלומדת בעמקות כיצד להרע לנו ולשנוא אותנו [...] לא קמה על ישראל אומה שהזיקה לנו יותר ממנה ושהגדילה להשפילנו, להפחית בערכנו ולחזק את השנאה לנו, כמותם [...] למרות שסבלנו מהשפלתם, משקריהם ומכזביהם מה שאין ביכולת אנוש לסבול [...] וכפי שלמדונו החכמים ז"ל, שנסבול את שקרי ישמעאל וכזביו בשמיעה ובשתיקה [...] למרות כל זאת, אין אנו ניצולים מרוב רעתם ולחצם בכל עת, אלא כל אימת שאנו סובלים ומעדיפים לחיות עימם בשלום, הם מעוררים לנו קרבות ומלחמות.³²

ואכן תוצאותיהן של רדיפות המנחדון לגבי יהדות צפון־אפריקה היו קשות ביותר, ויש מי שמשווה אותן לתוצאות מעשיהם של הצלבנים הראשונים לגבי יהדות אירופה, אלא שליהודי המגרב לא קמו סופרים ומשוררים שיתעדו את השואה שפקדה אותם.³³

בעיר סג'למאסה ניהלו המנחדון בראשות עבד אלמאמן ויכוחים דתיים עם היהודים במשך שבעה חודשים, במטרה להעבירם על דתם. לאחר שעמדו בסירובם נערך בהם טבח: 150 יהודים נהרגו על קידוש השם, והשאר המירו את דתם. במנאקש, בירת אלמנאבטון (שליטי צפון־אפריקה שקדמו למנחדון), שנכבשה בשנת 1147, טבחו המנחדון באוכלוסייה האזרחית במשך כשבועיים.³⁴ לפי עדות ר' שלמה הכהן נהרגו בה כ־120,000 איש, יהודים ולא יהודים כאחד, הנשים נמכרו לשפחות וכל הרכוש הועבר לאוצר הכובשים. בעיר פאס נהרגו כ־100,000 איש, ביניהם מרבית יהודי העיר.³⁵ בין הערים הגדולות והחשובות שנפגעו, ושהיה בהן

31 ראה: איגרת השמד, עמ' קכ; והשווה: איוב לא: יח: 'כי מנעורי גדלני כאב ומבטן אמי אנחנה'.

32 ראה: איגרת תימן, עמ' 96-94.

33 ראה: הירשברג, עמ' 137. המקורות המוסלמיים אינם מרבים להזכיר את רדיפת היהודים בידו המנחדון, ואילו המקורות היהודים לעניין זה הם מעטים מאוד. הבולטים שבהם: קינתו של ראב"ע, 'אהה ירד על ספרד רע מן השמים' (ראה: סלושץ, ובמקומות נוספים); הספר 'טב אלנפוס אלסלימה ומעאלג'ה אלנפוס אלאלמה' (רפואת הנפשות הבריאות והטיפול בנפשות הכואבות) לר' יוסף בן יהודה אבן עקנין (קטעים ממנו — ראה: הלקין); איגרת ר' שלמה הכהן, איש פסטאט, לאביו יהודה, שהתגורר בעדן — ראה: הירשברג, עמ' 134-153.

34 על סג'למאסה — ראה: סלושץ, עמ' קח-קט. על מראכש — ראה: קורקוס, עמ' 151.

35 על מספר ההרוגים והנפגעים במראכש — ראה: סלושץ, עמ' קי. על המספרים בפאס — שם,

ישוב יהודי גדול, יש לציין גם את קיִרְנָאן, קֶאָבֶס, טריפולי וג'רֶבָה. בעיר תוניס נאלצו היהודים לבחור בין התאסלמות למוות, ובמצרָאָתָה שבלוב אולצו בכוח להמיר את דתם.³⁶

בעקבות הצלחותיהם בצפון-אפריקה פלשו המוחדון לספרד, ואף שם היו לכך השלכות קשות על היהודים. בעיר הראשונה שנפלה בידם, סביליה, הרגו המוחדון את ראשי היהודים, מכרו את הצעירים והנשים לעבדות והגלו את רוב התושבים היהודים. קורדובה, עירו של הרמב"ם, נכבשה בשנת 1148, בהיותו בן 10, אולם רבים מיהודי העיר, ומשפחתו בתוכם, נטשו אותה מבעוד מועד.³⁷ עם התחזקות האחיזה המוסלמית בספרד נדדה משפחת הרמב"ם לפאס שבמארוקו. עדות מזעזעת למצב היהודים תחת שלטון המוחדון באותה עת מוסר ר' מימון, אבי הרמב"ם, ב'איגרת הנחמה', שחיבר בשנת 1160:

הם משתלטים עלינו ומתעמרים בנו, מתגברים עלינו ומנצחים אותנו, והפורענויות מתחלפות עם חילוף היום והלילה. ואנו מפחדים ביום שמא יבגדו בנו ויחדשו עלינו מזימות עם השעות החולפות, ואנו שואלים שנהיה היום במצב שהיינו אמש, עת שכבנו לבטח [...] וכשבא הלילה אנו אומרים: מי יודע מה ילד לנו לילה זה? מי יתן והיה הלילה הזה כמו שהיה היום החולף [...] בזויים ומבוזים ומושפלים, הקיפוננו ימי הגלות וצללנו בתהומותיהם וכבר באו מים עד אפינו ואנו שרויים כרע שבמצבים [...] הגיעו מים עד קצה גבול הנשימה [...]

[ובהמשך] אנו דומים לשה אובדה התועה בין סככי העצים ושכחה את מקום מרעיתה ונקלעה אל בין היערות. ובאותם הסככים יש אריות וזאבים ונמרים, והם רעבים ושואפים לטרף. ויצאו וראו אותה, שה שאין לה רועה שיפחדו מפניו ואין לה כוח לקום ממקומה, כל שכן שאינה יכולה לרוץ. והם זוקפים אזניהם ולוטשים עיניהם אליה וחורקים שיניהם מחמדה לאכול אותה, וגומרים אומר להתנפל עליה.³⁸

בשנת 1186 פרץ גל חדש של גזרות, בראשות יַעֲקֹב אלֶמְנְצֹור. אֶבְן עֶקֶיִן, בן דורם של ר' מימון ובנו הרמב"ם, מספר בספרו 'טֵב אֶלְנְפוֹס', כי המוסלמים ביטלו את זכויותיהם של היהודים, פסלו אותם מלשמש נאמנים ואפוטרופסים לצוואות, הפקיעו מהם את רכושם ואף מסרו את בניהם לידי מוסלמים, שחינכו אותם לפי אמונתם. כמו כן אסרו עליהם לעסוק במסחר, דבר שהעמיד את עצם קיומם בסכנה,

עמ' קיא; קורקוס, עמ' 152. גם אם נניח, שמספרי ההרוגים והנפגעים מופרזים מעט, אפשר להתרשם מהם באשר לעוצמת הרדיפות והשמדות.

36 ראה: סלושץ, עמ' קיג-קטו; קורקוס, עמ' 146.

37 בעקבות קורדובה נפלו גם ערים חשובות נוספות דוגמת: גראנאדה, מאורקה ומאלאגה, אך תושביהן לא סבלו רבות מן השמד — ראה: סלושץ, עמ' קיח-קכב.

38 ראה: איגרת הנחמה, עמ' יד-טו; המשך המובאה — עמ' לו.

ונטלו מהם את הזכות לקנות עבדים. גזרה קשה אחרת היתה גזרת הבגדים, שלפיה נאלצו היהודים לחבוש תחת המצנפת המקובלת (עמאמה) כובע גבוה ומחודד (קלנסנה), ללבוש שחורים כדרך האבלים ולהקפיד ששווולי בגדיהם יהיו רחבים מן הרגיל.³⁹

את הרדיפות והגזירות הללו הכיר הרמב"ם, אם מניסיון אישי ואם משמועה. על הרדיפות בתימן באותם ימים, לעומת זאת, למד מאיגרת ר' יעקב בן נתנאל פיומי, כפי שכותב הרמב"ם בראשית איגרת התשובה שלו: 'מה שזכרת מעניין האיש הזה, אשר קם בארץ תימן, ואשר גזר שמד על ישראל והכריח כל המקומות אשר משל עליהם להוציאם מדתם ומאמונתם, כאשר עשה הכנעני בארץ המערב'.⁴⁰ באופן ברור עוד יותר מתואר מצבם של יהודי תימן בידי אביו של ר' יעקב, ר' נתנאל פיומי:

ודע אחי [...] שהשעבוד שאנחנו בו בין העמים, והזלזול של האומות בנו, כבר הקדים הבורא ישתבח להודיע לאבותינו בזמן הקדום שהוא יהיה, ובאו עלינו הצרות והגיעונו הפגעים ואכלה אותנו הארץ וכילו אותנו הגויים, כמו שנאמר: 'ואבדתם בגוים ואכלה אתכם ארץ איביכם' [ויקרא כו: לח]. והיינו קללה בגויים, וארכה לשונם וגברה זרועם עלינו, עד שנעשינו ביניהם כמי שאינו יכול לדבר, כשה לפני גוזזיה [...]. ועם כל זה אין מי שיקונן עלינו וירחם עלינו, ואין מי שיכאב את כאבנו ממה שקרה לנו.⁴¹

בהקדמתו ל'איגרת תימן' מספר הרמב"ם על עצמו ועל תלאתיו:

אני קטן מקטני חכמי ספרד, אשר עדין בגלות הורד, ותמיד אשקוד במשמרותי, ולא השגתי את חכמת אבותי, כי ימים רעים וקשים פגעונו, ובשלוה לא התלוננו, יגענו ולא הונח לנו, והיאך תתברר הלכה, לגולה מעיר לעיר וממלכה אל ממלכה.⁴²

נראה לי, שאפשר להניח בוודאות, כי לרדיפות המנחדון, אשר לפי עדותו הנ"ל של הרמב"ם השפיעו באופן ישיר ומייד על כל אורחות חייו, היה משקל לא מבוטל ביחסו הרעיוני כלפי האסלאם והמוסלמים.

2. סכנת השמד הרוחני

נוסף לסכנה הפיסית לקיומו של העם, ריחפה מעליו באותם ימים גם סכנה של שמד רוחני. המנחדון אילצו את היהודים להתאסלם בכוח החרב, ובמקביל ניסו לכוף עליהם להמיר את דתם באמצעות ויכוחים תיאולוגיים על שאלות אמיתות התורה

41 ראה: גן השכלים, עמ' קטו-קטז.

42 ראה: איגרת תימן, עמ' 2-3.

39 על-פי: הלקין, במקומות אחדים.

40 ראה: איגרת תימן, עמ' 4.

וביטולה.⁴³ דבר זה רמז, לדעת הרמב"ם, בנבואת הניאל: 'ויסבר להשניה זמנין ודת' (ז:כה): 'הוא [מוחמד] יטען לביטול התורה הזו ויחפוץ לשנותה'.⁴⁴ הטענות המרכזיות שטענו המוסלמים נגד היהודים היו:

- (1) האסלאם מבטל את התורה (נסך).⁴⁵
- (2) היהודים זייפו את התורה (תחריף).
- (3) היהודים השמיטו מן התורה את הנבואות על הופעת מוחמד ושליחותו (אעלאם).⁴⁶

הרמב"ם דן בחיבוריו לשלוש הטענות הללו: מתייחס בקצרה לטענת הזיוף, מאריך מעט יותר לגבי הטענה בדבר השמטת הנבואות על מוחמד מן המקרא, ואילו את עיקר פולמוסו הוא ממקד בטענת הביטול. הסיבה לכך היא העיסוק המרובה של הפולמוסנים המוסלמים החשובים בנושא הביטול. אבו פפר באקלאני, למשל, מייחד את הפולמוס האנטייהודי בחיבוריו לטענה זו ואיננו עוסק כלל בשתי הטענות האחרות. עבד אלג'פאר אלסדאבאדי מקדיש אף הוא את עיקר פולמוסו להוכחת הביטול, ורק כאשר הוא מביא את טענת היהודים, כי אמונתם שהתורה לא תבטל שקולה כנגד אמונת המוסלמים בדבר ביטול התורה, הוא מעלה את הטענה, שהאמונה המוסלמית היא הנכונה, משום שנוסח התורה שובש וזויף במהלך מסירתו.⁴⁷

43 לסכנה של המרת דת מאונס או כתוצאה מפולמוס תיאולוגי, יש להוסיף, כי על רקע הצרות והפרורענויות צצו מדי פעם משיחי שקר, שנטעו בלב העם אשליות, כי ביאת המשיח קרובה מאוד. אחרי שקלונם של 'משיחים' אלה נחשף, נוצרו בקרב העם אכזבה קשה ותחושת ייאוש, שהיו עלולות להוביל גם להטלת ספקות בהופעת המשיח. ראה: איגרת תימן, עמ' 98-100; בסופה (עמ' 100-102) הרמב"ם מספר על ארבעה משיחים כאלה בחזראסאן שבגבול עיראק-פרס, בפאס שבמארוקו, בקורדובה שבספרד ובליאון שבצרפת. בכל אחד מהמקרים הללו היתה התוצאה צרות חדשות, שאך בקושי ניצלו מהן היהודים, לאחר שנגרמו להם אבירות כבדות בנפש וברכוש.

44 ראה: איגרת תימן, עמ' 20. בפירושו הפסוק באופן דומה קדם לרמב"ם רב סעדיה גאון (ראה: רס"ג, דניאל, עמ' קמא-קמג). אולם יש הבדל מהותי בין גישתם: רס"ג חזוה ניסיון מוסלמי להמיר את דתם של ישראל בדרכים אלימות, ואילו הרמב"ם מדבר על ניסיון מוסלמי להמרת דת באמצעות פולמוס תיאולוגי.

45 לדעת הפולמוסנים המוסלמים, האסלאם מבטל לא רק את התורה אלא גם את כל הדתות האחרות שקדמו לו — ראה, למשל: באקלאני, עמ' 62: 'יש לדעת, שנביאנו מוחמד [...] שלוח אל כל הנבראים ושתורתו לא תבטל, אלא היא מבטלת את כל הדתות שקדמו לה'. השווה גם האמור בקוראן (3, 85): 'מי שהולך אחר דת זולת האסלאם לא יקבלו ממנו, והוא בעולם הבא מן המפסידים'.

46 ראה: שריינר, עמ' 592; אשתור, הפולמוס, עמ' 183; פרלמן, עמ' 144. ניסוחן המגובש המוקדם ביותר של טענות אלו, שיוסודן בכתבי פולמוס קדומים שחלקם אבד, מצוי בכתביו הפולמוסיים של אבן חזם הספרדי, בן המאה ה-11 — ראה: פרלמן, עמ' 132 והערה 15a, וכן עמ' 120.

47 מצב דומה קיים גם בפולמוס האנטימוסלמי בחיבוריו של רס"ג. אף הגאון מתמקד בטענת הביטול ומתייחס בקצרה, ובעקיפין, למוחמד ולנבואתו. אך בניגוד לרמב"ם, אין הוא מתייחס כלל לטענת הזיוף. רס"ג מביא חמש טענות בשם 'אנשים מאומתנו, המביאים ראיות לדחיית ביטול התורה באופן כללי' (ראה: רס"ג, אמר"ד, עמ' קלב). מכאן ראה, שטענת הביטול המוסלמית היא ישנה ושהיהודים התפלמסו עימה עוד לפני המאה ה-10.

הרמב"ם מייחס לדחיית טענת הביטול חשיבות כה רבה עד שהוא כולל אותה בין י"ג העיקרים שניסח: 'והיסוד התשיעי – הביטול, והוא שזו תורת משה לא תיבטל ולא תבוא תורה מאת ה' זולתה, ולא יתוסף ולא ייגרע ממנה לא בכתוב ולא בפירושו'.⁴⁸ וכן הוא פוסק במשנה תורה:

התורה הזאת, אין חוקיה ומשפטיה משתנים לעולם ולעולמי עולמים, ואין מוסיפין עליהן ולא גורעין מהם, וכל המוסיף או גרע או שגילה פנים בתורה והוציא הדברים של מצוות מפשרטן, הרי זה בודאי רשע ואפיקורוס.⁴⁹

הרמב"ם שולל באופן מוחלט את האפשרות, שהאסלאם הוא דת שמימית, המחליפה את היהדות. נקודת המוצא שלו היא, כי לא יתכן, שאדם נחות במעלתו הרוחנית ממשה יביא תורה שתבטל את תורת משה. שכן למרות היות הנבואה תופעה טבעית, אליבא דהרמב"ם, יש למשה רבנו בתחום זה מעמד מיוחד, המקנה גם לתורה שניתנה על-ידו מעמד נסי.⁵⁰ ומשה רבנו הוא: 'רבן של כל הנביאים, אשר שמענו שה' מדבר אליו, ושהחזקוהו לנביא אמת והיינו משובכנעים בדברו [...] אמר לנו, שבשמים לא נותרה תורה אחרת כדי שתתגלה, ואין שם דת אחרת כדי שתופיע'.⁵¹

אותה טענה כלולה גם ביסוד דרישת הרמב"ם מבני ישראל להתלכד סביב הקריאה לאמת הבלתי ניתנת לערעור, שה' הוא אחד 'לא כיתר האחדים'; שמשם רבנו הוא 'רבן של כל הנביאים והמושלם שלהם, והוא המשיג מה שלא השיג אף נביא לפניו ולא ישיגו אחריו'; ושספר התורה הוא דבר ה' למשה, ולפיכך הוא 'לא יבוטל ולא יוחלף, לא יתנסף עליו ולא ייגרע ממנו לעולם, ולא תהיה לנצח תורה מאת ה' זולת זו, לא ציווי ולא אזהרה'.⁵²

גם את נסיונות הרמב"ם לקעקע את כשירותו של מוחמד לשמש כנביא אמת שלוח מאת ה' יש לראות כחלק מניסיון מקיף יותר לדחות את טענת הביטול. בסוף פרק מ' ב'מורה נבוכים', שהוא בעל אופי פולמוסי מובהק, הרמב"ם קובע אמות-מידה לבדיקת התאמתו של אדם לנבואה: 'ואופני בחינתו הוא שלימות האיש ההוא, ולחקור ולדעת פעולותיו ולהשתכל במידותיו'. והרמב"ם ממשיך וקובע:

48 ראה: פירוש המשנה, ההקדמה לפרק 'חלק', ח"ד, עמ' רטו.
 49 ראה: משנה תורה, הלכות מלכים פ"א ה"ו. הלכה זו חסרה בדפוסים, ובכלל זה בדפוס רומי, והבאתה על-פי מה שציטט הרב קאפח בפירושו המשנה, ח"ד, עמ' רטו, הערה 77.
 50 השווה: לוינגר, משה, עמ' 335. בהמשך לוינגר מבאר, כי ייחודו של משה היה בכך שלא התנבא באמצעות הכוח המדמה אלא הפך להיות שכל טהור: 'הוא הגיע בשכלו לרמה האנושית הנעלה ביותר שניתן להגיע אליה, והגיע בדעתו לאותה מעלה ואף למעלה מזו, שהנביא הרגיל לא יוכל להגיע אליה אלא באמצעות הכוח המדמה' (עמ' 337). ובמקום אחר: 'משה הגיע למעלתם העיונית של הנביאים בלוא אמצעות הכוח המדמה, כלומר: בלוא השעבוד לדימויים חזותיים, ומתוך כך הגיע למעלה העיונית הנעלה ביותר שאיש מהמין האנושי לא הגיע אליה מלבדו' (עמ' 338). ראה גם המסקנה שמסיק לוינגר מכך לגבי תורת משה – שם, עמ' 339.

51 ראה: איגרת תימן, עמ' 52.

52 ראה: איגרת תימן, עמ' 28.

והגדול שבמופתיך הנחת התענוגים הגופיים ובזותם, שזאת תחילת מדרגת אנשי החכמה, כל שכן הנביאים, וכל שכן החוש אשר הוא חרפה לנו, כמו שזכר אריסטו, וכל שכן מיאוס המשגל מהם. ולזה עבר ופרסם ה' בו כל מתפאר בנבואה, כדי שיתבאר האמת למאמתים ולא יתעו ולא יטעו.⁵³

הרמב"ם אמנם מדגים את דבריו באמצעות סיפורם של צדקיהו בן מעשיה ואחאב בן קולץ'ה, שטענו לנבואה ונמשכו אחריהם בני-אדם, עד שלבסוף זנו עם נשי חבריהם ופירסם ה' את קלונם.⁵⁴ אולם הרמב"ם מסיים את הפרק במילים: 'והבן זאת הכוונה', הרומזות כנראה למוחמד, שהיה כידוע בעל מספר נשים, דבר המעיד על היותו שטוף זימה ותאוותן מופלג, ולפיכך בלתי מתאים לנבואה.⁵⁵

הרמב"ם דוחה את טענת הביטול בהסתמכו גם על מעמד הר סיני, 'הציר של הדת וההרואה המביאה לוודאות', כמאמת את תקפות התורה. רק אם יהיה מעמד דומה, שבו תינתן תורה חדשה, יהיה עם ישראל מוכן להודות בה ולהכיר שהיא אכן מבטלת את תורת משה: 'המציאו לי [מעמד] דוגמת מעמד הר סיני, אשר מחנה ישראל ומחנה אלהים היו בו זה לעומת זה, ואז נחזור לדעתכם'.⁵⁶ בהעדר מעמד כזה אין מקום לחשוב על האסלאם כמבטל את התורה ומחליפה.

במקומות אחרים הרמב"ם מבסס את קביעתו, שהתורה לא תתבטל ולא תוחלף, על פסוקיה והבטחותיה, כי היא תתקיים לעולמי עולמים, ללא שינוי וללא תוספת, כגון: 'את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אתו תשמרו לעשות לא תסף עליו ולא תגרע ממנו' (דברים יג:א); 'חקת עולם לד'רתיכם' (ויקרא ג:יז; י:ט; במדבר טו:טו, ועוד). מי שטוען את טענת הביטול מתנגד, לפיכך, לפסוקי תורה מפורשים שנאמרו על-ידי משה רבינו, ונמצא מכחיש את נבואתו:

לפיכך, אם יעמוד איש, בין מן האומות בין מישראל, ויעשה אות ומופת, ויאמר שה' שלחו להוסיף מצוה או לגרוע מצוה, או לפרש במצוה מן המצוות פירוש שלא שמענו ממשה, או שאמר שאותן המצוות שנצטוו בהן ישראל אינן לעולם

53 ראה: מורה נבוכים, פרק מ, דף פה ע"א. דברים דומים הרמב"ם כותב גם בפרק לו (דף עח ע"א), בהסבירו, כי נביא הוא אדם 'שכבר התבטלה מחשבתו ותשוקתו לעניינים הבהמיים, ר"ל בחירת תענוג המאכל והמשתה והמשגל ובלבד [ובמיוחד] החוש הממשש, אשר ביאר אריסטו במידות ואמר בשוה החוש חרפה לנו, ומה טוב מה שאמר, כי באמת הוא חרפה'. לאופיו הפולמוסי של ציטוט זה — ראה: מורה נבוכים, דף פ ע"א, פירושו של אברבנאל, תחילה הקדמה ו.

54 ראה: ירמיהו כט: כא-כג; ראה גם: בבלי סנהדרין צג ע"א.

55 מסקנות זהות — ראה: לוינגר, משה, עמ' 335. באופן דומה דוחה ראב"ע בפירושו הארוך על דניאל יא, ל את דברי רס"ג, המזהה את נושא הפסוק: 'ועשה כרצנו המלך' (שם, לו) עם 'הקדרי ראש מלכות ישמעאל'. אליבא דראב"ע 'זה לא יתכן, כי כתוב "וכל חמדת נשים לא יבין" [שם, לו, וצ"ל: "ועל חמדת נשים ועל כל אלוה לא יבין"]', וזה היה אוהב נשים. אשר לשאלה העקרונית, אם יתכן נביא בקרב הגוים — רס"ג והרמב"ם חלוקים ביניהם: רס"ג (וכמוהו ר' יהודה הלוי ואחרים) רואה בנבואה סגולה ייחודית לישראל, ואילו הרמב"ם סבור, כי יתכן שגוי יגיע למעלת הנבואה. לסיכום העניין — ראה: לוינגר, הנבואה, במיוחד עמ' 21-22.

56 ראה: איגרת תימן, עמ' 32.

ולדורי דורות, אלא מצוות לפי זמן היו, הרי זה נביא שקר, שהרי בא להכחיש את נבואתו של משה ומיתתו בחנק על שהזיד לדבר בשם ה' אשר לא ציווהו, שהוא ברוך הוא ציווה למשה, שהמצוה הזאת לנו ולבנינו עד עולם, ו'לא איש אל ויזוב' [במדבר כג: יט].⁵⁷

עיקר טיעונו של הרמב"ם בהלכה זו הוא, כאמור, שטענת הביטול סותרת פסוקים מפורשים בתורה ומכחישים את נבואת משה. אולם בפסוק שהוא מצטט בסוף דבריו הוא מעלה, בעקיפין, טענה נוספת, שפותחה בהרחבה רבה ב'איגרת הנחמה' שחיבר אביו. ר' מימון טוען, בין היתר על סמך הפסוק הזה, שהקב"ה 'איך הוא רוצה בדבר ובוחל בו, ואיך הוא בוחר ואחר כך מואס'.⁵⁸ במילים אחרות: הקב"ה אינו משנה את דעתו ותורתו מפעם לפעם, שהרי ידיעתו אינה כידעת בני-האדם המשנים את דעתם בהתחשב בנסיבות המתחדשות והמשתנות.

טענה נוספת, שהרמב"ם מתמודד עימה והקשורה בעקיפין לסוגיית הביטול, היא הטענה, שעם ישראל איננו עוד העם הנבחר. בטענה זו טיפל בהרחבה גם ר' מימון, והוא דחה אותה בהביאו שלושה סוגים של ראיות:

(1) מן השכל — הקב"ה אינו משנה את דעתו, איננו בוחר עם ומואס בו אחר-כך.
 (2) מן המציאות — 'היכן האומה שפירש עליה הקב"ה את ענניו והשכיך את שכינתו בתוכם לעין-כל? [...] עינינו הרואות שלא החליף אותנו באומה אחרת ולא נתן לאיש את המתנות שנתן לנו'.

(3) מן התורה — הקב"ה הבטיח למשה (דברים ל: ב-ט) ואחר-כך לכל הנביאים האחרים, שלא יעזוב את ישראל בגלותם ובצרותיהם, 'וכאשר הקב"ה מבטיח, אין הבטחתו כהבטחת בשר ודם [...] הקב"ה אין מניעה שתמנעוהו [...] איך זה לא יקיים הבטחה שהבטיח בלא שבועה, כל שכן בשבועה?'⁵⁹

הרמב"ם אמנם מקבל את טיעונו השני של אביו, זה המבוסס על המציאות, ומסכים 'כי האות ביננו לבינו יתעלה והמופת המוכיח לנו שלא נישמד, הוא הישארות תורת ה' ביננו'.⁶⁰ אולם עיקר נסיונו לחזק את מעמדו של עם ישראל כעם הנבחר שלא יחלף בעם אחר מבוסס על הטיעון השלישי, כלומר על פסוקי התורה:

ה' יתעלה הבטיח לאבינו יעקב, שזרעו, אף שהאומות ישפילו אותם ויתגברו עליהם, הם אלה שיישארו ויתמידו אחריהם [...] אף שהם שפלים כאדמה,

57 ראה: משנה תורה, הלכות יסודי התורה, פ"ט ה"א. אחד החיבורים העיקריים, שמהם יכול היה הרמב"ם לשאוב את טענותיו נגד טענת הביטול המוסלמית, היה 'אמונות ודעות' לרס"ג. אולם דווקא טענתו האחרונה של הרמב"ם, אשר איננה המרכזית בפולמוסו נגד האסלאם, שטענת הביטול סותרת פסוקים מפורשים בתורה המבטיחים את נצחיותה, היא היא נקודת המוצא של רס"ג בהתמודדותו עם הטענה המוסלמית — ראה, למשל: רס"ג, אמו"ד, עמ' קלב.

58 ראה: איגרת הנחמה, עמ' ה.

59 ראה: איגרת הנחמה, עמ' ה-ג.

60 ראה: איגרת תימן, עמ' 34.

מדרס לכל, סוף שיתגברו וינצחו [...] בסופו של דבר יעלה העפר על דורס ויישאר אחריו [...] וכבר הבטיחנו ה' באמצעות נביאיו, שלא נאבד ולא נישחת ולא נחדל מלהיות עם נעלה [...] וכן בישננו והבטיחנו, יתברך שמו, שמן הנמנע אצלו יתע[לה] למאוס בכולנו, אף שמרדנו בו והפרנו דברו.⁶¹

במקביל, הרמב"ם שולל את הטענה, שישמעאל הוא העם הנבחר, ואף זאת בהסתמכו באופן בלעדי על האמור בתורה:

וכבר הבהיר ה' יתעלה בדבריו לאברהם, שכל מה שהבטיחו ה' יתעלה בדבר הברכות ושיתן תורה לבניו ויבדילים, יהיה רק מזרע יצחק, והוא [ישמעאל] נוסף ונספת לברכות יצחק, והוא אומרו: 'וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי זרעך הוא' [בראשית כא: יג]. והבהיר בכך, שהעיקר הוא יצחק, והלה נוסף, ואמר יתע[לה] בפירושו: 'כי ביצחק יקרא לך זרע' [בר' כא: יב], והתעלם מישמעאל, כלומר: שזרעו, אפילו יהיה רב המספר, לא יהיה נעלה או רצוי ולא יהיה לו חלק בשלימות האדם [...] אחר כך הסביר ביחס ליצחק, שאחת מהברכות האלה אשר הבטיחן לאברהם היא, שתורת ה' ודת יהיו בבניו [...] הוא [ה'] ייחדו בדת מבלעדי ישמעאל, הוא אומרו: 'ואת בריתי אקים את יצחק' [בר' יז: כא], לאחר אומרו על ישמעאל: 'הנה ברכתי אתו' [בר' יז: כ]. [...] ונתייחדה [הברית] ביצחק, אח"כ ביעקב מזרע יצחק, והוא מאמר הנביא, המודה לו על הטובה הגדולה הזאת: 'אשר כרת את אברהם ושבעתו ליצחק ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם' [דברי הימים א טז: טז-יז].⁶²

הרמב"ם מתייחס בקיצור רב לטענה, שהיהודים זיפו את התורה, משום שלדעתו זו טענה 'מגונה ומכוערת מאוד וביטולה גלוי להמון וליחידי סגולה',⁶³ שהמוסלמים נאלצו לפנות אליה רק לאחר שלא מצאו בכל התורה ראיות מוצקות יותר לאמונתם. תשובת הרמב"ם לטענה זו היא התשובה הרווחת בקרב רבים מחכמי ימי הביניים:

התורה תורגמה לסורית, ליוונית, לפרסית וללאטינית מאות שנים לפני הופעת הפסול.⁶⁴ נוסף לכך היא מועברת על-ידי רבים אל רבים במזרח העולם ובמערבו, ואין בכל זה שינוי כלל ולו בנקודה, מכיון שהם דקדקו בה ולא היה שינוי בעניין.⁶⁵

61 ראה: איגרת תימן, עמ' 22-24.

62 ראה: איגרת תימן, עמ' 40-42.

63 ראה: איגרת תימן, עמ' 38.

64 'פסול' הוא אחד מכינויי הגנאי למוחמד בספרות ימי הביניים. זהו טירוס מכונן של כינוי הכבוד שלו השגור בפי המוסלמים: 'סול' (שליח). לתפוצתו של כינוי גנאי זה — ראה: רמש"ש, עמ' 349, 356 ועוד.

65 ראה: איגרת תימן, עמ' 38-40.

במילים אחרות: הזהות המוחלטת שבין תרגומי התורה בלשונות השונות והעובדה שהתורה לא הועברה במהלך הדורות מפה לאוזן על-ידי בודדים לבודדים, אלא על-ידי עם שלם לצאצאיו, מונעות זיופים ומבטיחות את מהימנות הנוסח.⁶⁶ באריכות רבה יותר דוחה הרמב"ם את הטענה המוסלמית, שמוחמד ונבואתו רמזים בתורה, וזאת למרות שהוא מלגלג על המוסלמים באומרו, שטענה זו מגוחכת ואיננה מקובלת אפילו עליהם.⁶⁷

ב'איגרת תימן', החיבור היחיד שבו הרמב"ם מתמודד עם טענה זו, הוא מצטט שלושה פסוקים, שמהם המוסלמים מביאים ראייה להופעת נביאם:

(1) 'ולישמעאל שמעתיק הנה פרכתי אתו והפריתי אתו והרביתי אתו במאד מאד שנים עשר נשיאם יוליד ונתתיו לגוי גדול' (בראשית יז:כ).⁶⁸ אך בעוד שהמוסלמים ביקשו להסב את המילים 'ונתתיו לגוי גדול' על מוחמד נביאם, הרמב"ם מסב אותן על ריבוי מספרם של המוסלמים, ולא על דתם או על נבואת מוחמד.⁶⁹ המילים 'במאד מאד' אמנם שוות בגימטריה לזו של השם מוחמד, אולם שם הנביא שעליו מדובר בקוראן איננו מוחמד אלא אחמד.⁷⁰

(2) 'נביא מקרבך מאחיך כמני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעון [...] נביא אקים לך מקרב אחיהם כמוך' (דברים יח:טו-יח).⁷¹ הרמב"ם דוחה את הטענות המוסלמיות אחת לאחת: הפסוק לא נועד לביטול על נביא חדש שיביא תורה, אלא על נביא שיפטור את עם ישראל מן הצורך לפנות לכשפים ולאצטגנינות; המלה 'מקרבך' מלמדת, שבני ישראל לא יצטרכו לנדוד מעיר לעיר ולדרך רחוקה כדי לשאול את פי הקוסמים

66 טיעון זה רווח, כאמור, בקרב חכמי ימי הביניים — ראה, למשל: ספר הכוזרי לריה"ל, מאמר רביעי, אות יא בסופה, עמ' 253; איגרת הנחמה, עמ' ח; איגרת תימן, המקורות במבואו של הלקין. זאת ועוד, בחינת הטיעונים שני הפולמוסים המוסלמים החשובים ביותר, באקלאני ועבד אלג'באר, מביאים בשם היהודים מלמדת, כי טיעונם העיקרי היה, שהמסורת שבידם בדבר אמיתות התורה ונצחיותה נכונה, משום שאומות העולם והדתות האחרות מכירות בה אף הן, ומשום שהיא הועברה על-ידי אנשים רבים לאנשים רבים, ולפיכך אין לגביה סכנה של שיבוש או זיוף.

67 'דברים אלה [...] לא ייאמר עליהם רק שהם רופפים מאד, אלא שהם דברים שהבאתם כראיה היא צחוק וליצנות בלבד, והם דברים שאינם גורמים ספק כלל, אפילו לא בקרב עמי הארצות והעברים [...] המוסלמים עצמם אינם מאמינים בהוכחות אלו, אינם מקבלים אותן ואינם מביאים אותן כראיה, משום שקלקולן ברור לגמרי' — ראה: איגרת תימן, עמ' 38.

68 על-פי מוצאו הספרדי של הרמב"ם וזמן כתיבתם של 'מורה נבוכים' ו'איגרת תימן' אפשר לשער, שהוא הכיר את טענות המוסלמים מכתביהם של שני פולמוסנים מפורסמים: אבן חזם הספרדי והמומר שמואל בן עבאס המערבי. לסיכום תפוצתן של הטענות המוסלמיות המבוססות על פסוק זה — ראה: אשתור, הפולמוס, עמ' 190, סעיף 7.

69 ראה: איגרת תימן, עמ' 40. רס"ג, לעומת הרמב"ם, מסב את המילים הללו על שלטונו המדיני של האסלאם, דהיינו: הפסוק בא לבשר לאברהם, שישמעאל יזכה לעצמאות מדינית בעתיד הרחוק, אך אין לנסות למצוא בו רמזים לבשורתו הדתית של מוחמד — ראה: רס"ג, בראשית, עמ' 159, בתרגום לעברית, עמ' 426.

70 ראה: איגרת תימן, עמ' 42-44. השם שהרמב"ם רומז אליו מצוי בפרק 61 ('אלצף') פסוק 6, ובו ישו מבשר לבני ישראל, כי אחריו יקום נביא אשר שמו אחמד.

71 ראה: אשתור, הפולמוס, עמ' 191, סעיף 13.

והמעוננים; המילים 'מאחזך כמני' מלמדות, שהנביא שיקום יהיה מבני־ישראל, ולא מבני ישמעאל או מבני עשו, כשם שמושה, שעליו מוסבת המלה 'כמני', הוא מבני־ישראל.⁷²

(3) 'הופיע מהר פארך' (דברים לג, ב).⁷³ הפועל הופיע, קובע הרמב"ם, איננו יכול לרמוז למוחמד, משום שזמנו הוא עבר, ולו היה מוסב על מייסד האסלאם היה צריך להיות בזמן עתיד.⁷⁴

3. המצב המוסרי של החברה המוסלמית

הרמב"ם מציין לא אחת את מצבה המוסרי הירוד של החברה המוסלמית, בתארו את המוסלמים כשקועים באהבת נשים ובזימה. בהזכירו בהלכות תשובה את 'הערכים הטפשים האווילים', הוא מצרף להם את התואר: 'השטופים בזימה';⁷⁵ במהלך דיונו בדיבור, שהוא 'מסגולת בני אדם', הוא כותב: 'ואין צריך שנשתמש בטובה ההיא אשר ניתנה לנו לשלימות, ללמוד וללמד, בגדולה שבחסרונות ובחרפה השלימה, עד שנאמר בה מה שיאמרוהו הגוים הסכלים הזונים בשיריהם ודבריהם הנאותים בהם';⁷⁶ וכן הוא כותב בהסבירו את הפסוק: 'ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת אשר אנכי נתן לפניכם היום' (דברים ד:ח):

וכבר ידעת שעניין 'צדיקים' – שווים, וזה שהם עבודות אין טורח בהם ולא תוספת כעבודת המתבודד בהרים, הפורש עצמו מן הבשר והיין, ודברים רבים מצרכי הגוף ובטלטול לעבודה וכיוצא בהם. ולא חסרון שיביא אל זוללות ואל שטיפה בזימה, עד שיחסר שלימות האדם במידותיו ועיונו, כשאר נימוסי האומות הסכליות.⁷⁷

הכינוי 'שטופים בזימה' אמנם דבק בערבים עוד בימי חז"ל: 'עשרה קבין זנות ירדו לעולם, תשעה נטלה ערביא' (בבלי קידושין מט ע"ב), אולם הרמב"ם מאמץ אותו

72 ראה: איגרת תימן, עמ' 48-50.
 73 ראה: אשתור, הפולמוס, עמ' 192, סעיף 14, עמ' 195-196, סעיף 45; רוזנטל, ח"א, עמ' 205-213. גם רס"ג דן בפסוק זה בהרחבה, תוך התמודדות עם הטענה המוסלמית, שהמילים 'הופיע מהר פארך' רומזות למוחמד. בדרך־כלל, וגם אליבא דהרמב"ם באיגרת תימן, פסוק זה מובא כראיה לכך שמוחמד ונבואתו רמוזים בתורה, אולם רס"ג דן בו דווקא במסגרת נסיונותיו להפריך את טענת הביטול (ראה: רס"ג, אמו"ד, עמ' קלז-קלח). יש בכך כדי ללמדנו, שסיווג הטענות המוסלמיות על־פי סעיפים, המקבילים לכאורה בחשיבותם, הוא מלאכותי, שכן הטענה המרכזית של המוסלמים נגד היהודים היתה, שהתורה בוטלה, וכל יתר הטענות משניות לה.
 74 ראה: איגרת תימן, עמ' 44-46.
 75 ראה: משנה תורה, הלכות תשובה, פ"ח, ה"ו.
 76 ראה: מורה נבוכים, ח"ג, פ"ח, דף יב ע"א; דברי בכר שהובאו לעיל (הערה 30), המתייחסים גם לקטע זה.
 77 ראה: מורה נבוכים, ח"ב, פל"ט, דף פג ע"ב. פגמים מוסריים, הבאים לביטוי בעיקר ברדיפת נשים, הם, כאמור לעיל, בין הגורמים שבגינם הרמב"ם שולל ממוחמד את התאמתו לנבואה.

ומרבה להשתמש בו בשל המציאות החברתית, שאותה ראה כמו עיניו. הרמב"ם מונה ב'ספר המצוות' שלו מספר מצוות האוסרות תופעות של זימה ופריצות, כגון איסורי עריות ושאר ביאות אסורות, סירוס מכל סוג שהוא ועוד.⁷⁸ בדברי ההנמקה לחלק מאותן מצוות הוא רומז, כנראה, למצב שרווח בחברה שבתוכה ישב.⁷⁹ במצוות לא תעשה, לט, הוא כותב: 'שלא תעדה אשה עדי איש' — האזהרה שהוזהרנו מלכת בעקבות הכופרים, במה שהנשים לובשות בגדי הגברים ועודות עדיהם'. נראה, שהרמב"ם רומז למנהג, שנשים התהלכו בחצרות השליטים בבגדי גברים;⁸⁰ במצוות לא תעשה, מ, הוא מאריך ומספר:

שלא יעדה איש עדי אשה — ודע, שהמעשה הזה, כלומר, שהנשים עודות עדיי הגברים, או הגברים עדיי הנשים, יש שהוא נעשה לעורר את הטבעים לשחיתות, כפי שהדבר מפורסם אצל העמים. ויש שנעשה למיני ע"ז, כפי שהוא מפורש בספרים המיוחדים לכך.

ברי, כי מי שמקבל עליו איסורים אלה ודומיהם איננו יכול להישאר אדיש לנוכח שחיתות מוסרית, דוגמת זו שפשתה בחברה המוסלמית. דבר זה בא לידי ביטוי מפורש בביטויים דוגמת: 'הערביים הטפשים האווילים השטופים בזימה', אך יתכן שהוא גם מוביל ליחס כללי של שלילה ודחייה כלפי חברה זו.

78 ראה, למשל, מצוות לא תעשה, של-שסא (איסורי עריות וביאות אסורות); שם, שסא (סירוס).
79 בספרו של החוקר השווייצרי אדם מן מצוי תיאור מפורט ומעמיק של החברה המוסלמית במאה הרביעית של האסלאם. אמנם הוא עוסק בתקופה המוקדמת בכ-100-150 שנים לרמב"ם ועל-כן אין להסיק מדבריו מסקנות מחייבות לגבי התקופה שבדיונו, אולם יש בדבריו כדי לספק כמה קווי רקע לעניינו. מתיאורו אנו למדים על המנהג הנפוץ לטרס בני-אדם; על משרתות שנצטוו להופיע בחצרות שליטים בלבוש גברים; על הומוסקסואלים פורת, שחדר לחברה המוסלמית באמצעות צבאות העבאסים שחזרו מח'אפאן, התפשט בקרב העם ושימש מוטיב בשירה; על עיסוק נרחב בזנות; על ניכול פה, שהיה מקובל בארמונות השליטים ובחוגי המשוררים והזירים, ועל תופעות שליליות אחרות. ראה: מן, עמ' 156-208. ההפניה היא אל התרגום הערבי של החיבור, כי המקור הגרמני אינו בידי עתה.

תיאור דומה מצוי בדברי ר' יוסף כספי, שחי בתחילת המאה ה-14. בפירושו לבראשית כב: יג, הוא מסביר את מנהגי הפריצות המתוארים בישיבתו סו: יז, ומוסיף, בהסתמכו על מראה-עיניו בביקורו בצפון-אפריקה ובמצרים: 'והנה זה המנהג תמיד במצרים ובכל הארצות ההם, כאשר ידעתי בהיותי שם' — ראה: כספי, עמ' 62. ראה עוד בהרחבה: גויטיין, ה, עמ' 307-323, על חיי המין במאה ה-12. בהקשר למצרים ראוי לצטט את דברי אלמקדסי (שם, עמ' 310): 'לכל אשה בפסטאט יש שני בעלים'; על החזקת שפחות-פילגשים כנורמה חוקית ומקובלת — ראה: שם, עמ' 311; על הומוסקסואלים בחברה הגבוהה ומלמדים שביצעו מעשים מגונים בתלמידיהם, לעיתים בידיעת הוריהם — עמ' 311-312; על רמזים ללסביות — עמ' 316.

80 'כופרים' הוא כינוי רווח למוסלמים בכתבי הרמב"ם — ראה, למשל: משנה תורה, הלכות תשובה, פ"ג, ה"ח. וראה גם הערה 6, לעיל. על המניעים הפולמוסיים שמבעד לטעמי המצוות של הרמב"ם, אמנם לא בהקשר לאסלאם — ראה: טברסקי, עמ' 403-407, ובמיוחד הערה 123 והמקורות הרבים המובאים שם.

ד. בין שמדות לאסלאם לשמדות אחרים

ההבחנה שעשינו בין יחסו ההלכתי של הרמב"ם כלפי האסלאם ליחסו הרעיוני כלפיו באה לידי ביטוי גם בדבריו על השמדות והרדיפות. הגם שמבחינה רעיונית הרמב"ם מגנה את השעבוד המוסלמי וטוען שהמוסלמים הרעו לעם ישראל יותר מכל אומה אחרת, הרי מבחינה הלכתית לא היה, לדעתו, שמד נוח יותר מזה המוסלמי. הוא מבחין בין השמדות בתקופת חכמי המשנה והתלמוד, שבהם נגזר על ישראל לבטל מצוות דוגמת תלמוד תורה, מילה וטבילת נידות, ובין השמד המוסלמי:

השמד הזה, אינם חייבים לעשות מעשה זולת הדיבור בלבד.⁸¹ ואם ירצה אדם לקיים תרי"ג מצוות בסתר — יקיים ואין עליו אשמה בכך [...] כי זה האונס אינו מחייב לשום אדם מעשה, אלא הדיבור בלבד, והם יודעים היטב שאין אנו מאמינים באותו הדיבור, ואינו כפי אומרו אלא כדי להינצל מן המלך, כדי להפיס דעתו בדיבור פשוט [...] מי שבא לשאול אותנו אם ייהרג או יודה, אומרים לו שיודה ולא ייהרג [...] כי מעולם לא נשמע כמו זה השמד הנפלא, שאין כופין בו כי אם על הדיבור בלבד.⁸²

כלומר: בהשוואה לשמדות האחרים שעברו על עם ישראל, האסלאם הוא הנוח ביותר, משום שאין צורך לעשות מעשה כדי להמיר את הדת, דוגמת הטבילה או האכילה מן הלחם והשתיה מן היין בנצרות. בנוסף לכך, יכולים היהודים הנאלצים להתאסלם להוסיף לשמור על תורתם ומצוותיהם בסתר, אף שמן הראוי כי יעזבו את אזור השמד ויעברו למקום שבו יוכלו לקיים מצוות בגלוי וללא אונס.⁸³

81 דהיינו, אמירת ה'שהאדה' (העדות): 'אין אלוה מבלעדי אלה ומותמד הוא שליח אלה'.
 82 ראה: איגרת השמד, עמ' קיח.
 83 ראה: איגרת השמד, עמ' קיט; איגרת תימן, עמ' 34-36. על המחלוקת בין החוקרים בדבר פסיקתו של הרמב"ם ב'איגרת השמד', האם היא מעשה של מנהיגות דתית, המבוססת על שיקולים פוליטיים ופסיכולוגיים יסודיים, שבהם צריך להתחשב איש-ההלכה במקרים הכרוכים בפשרה, או תשובה הלכתית לכל דבר — ראה: סולוביצ'יק, איגרת; הרטמן; סולוביצ'יק, בחנים.

הפניות ביבליוגרפיות

איגרת הנחמה	ר' מימון הדיין אבי הרמב"ם, איגרת הנחמה, תירגם מערבית ב' קלאר, ירושלים תש"ה.
איגרת השמד	'איגרת השמד', בתוך: איגרות לרבינו משה בן מימון, ירושלים תשל"ב, עמ' קז-קכ.
איגרת תימן אסף	א"ש הלקין, איגרת תימן לרבינו משה בן מימון, ניר-יורק תשי"ב. ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תרפ"ז.

א' שטראוס [אשורן], תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, כרך א, ירושלים תש"ד.	אשורן, הממלוכים
— —, 'דרכי הפולמוס המוסלמי', ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, ירושלים תש"ו, עמ' 182-197.	אשורן, הפולמוס
אבו בכר באקלאני, כתאב אלתמהיד [ספר ההכנה], מהדורת מוחמד אלכות'רי, תמ"ד 1963.	באקלאני
ב"ז בכר, הרמב"ם פרשן המקרא, תל-אביב תרצ"ב.	בכר
י' בלאו, תשובות הרמב"ם, א-ג, ירושלים תשי"ח-תשכ"א.	בלאו
H. Ben-Shammai, 'Hebrew in Arabic Script: Qirqisani's View', <i>Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to Leon Nemmy, Ramat-Gan 1982</i> , pp. 115-126.	בן-שמאי
S.D. Goitein, <i>A Mediterranean Society</i> . Berkeley, Los-Angeles and London, 1967-1988.	גויטיין
י' קאפח, גן השכלים לרבנו נתנאל זצ"ל בירב פיזי זצ"ל, ירושלים תשי"ד [ד"צ ירושלים תשמ"ד].	גן השכלים
ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד מנרבונא, ספר האשכול, מהדורת אלבק, ברלין תרצ"ד-תרצ"ח [ד"צ ירושלים תשמ"ד].	האשכול
ח"ו הירשברג, 'על גזירות המייחדים וסחר הודו', ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א.	הירשברג
ר' יהודה בן שמואל הלוי, ספר הכוזרי, מהדורת ה' הירשפלד, לייפציג 1887 [ד"צ ירושלים תשל"ל].	הכוזרי
א"ש הלוקין, 'תולדות השמד בתקופת האלמוחדין', <i>The Joshua Starr Memorial Volume</i> , New York 1953, pp. 101-110.	הלוקין
י' רפאל (עורך), ספר המנהיג לר' אברהם בר' נתן הירחי, ירושלים תשל"ח. ד' הרטמן, "'איגרת השמד" לרבינו משה בן מיימון — אספקלריה למורכבות הפסיקה ההלכתית', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 403-362.	המנהיג הרטמן
מ"צ וייס, 'שרידיים מהגניזה', ספר היובל למלאת חמישים שנה לבית המדרש לרבנים בבודפשט, בודפשט תרפ"ח, עמ' עז-עז.	וייס
ש' וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, ירושלים תשל"ו.	וינברג
I. Twersky, <i>Introduction to the Code of Maimonides</i> , New-Haven and London 1980.	טברסקי
ג' טשרנוביץ, היחס בין ישראל לגויים לפי הרמב"ם, ניר-יורק תשי"ו.	טשרנוביץ
ר' יוסף כספי, עשרה כלי כסף, מהדורת יצחק לאסט, פרשבורג תרס"ג [ד"צ ירושלים תשל"ל].	כספי
י' לוינגר, 'הנבואה אצל אומות העולם לפי הרמב"ם', המעיין, יב (תשל"ח), עמ' 22-16.	לוינגר, הנבואה
— —, 'נבואת משה במשנת הרמב"ם', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, תשכ"ט, עמ' 335-339.	לוינגר, משה
ש' ליברמן (עורך), משנה תורה לרמב"ם... ספר המדע, ירושלים תשכ"ד. מורה נבוכים לרמב"ם בתרגומו של ר' שמואל אבן תיבון, ורשה תרל"ב [ד"צ ירושלים תש"ך].	ליברמן מורה נבוכים
י' מילר, הלכות פסוקות מן הגאונים, קראקא תרנ"ג.	מילר
א' מץ, אלחצ'ארה אלאסלאמיה פי אלקין אלראבע אלהג'רי [התרבות האסלאמית במאה הרביעית להג'רה — תרגום לערבית מגרמנית], קהיר-בירות 1967.	מץ
משנה תורה לרמב"ם, רומי ר"מ [ד"צ ירושלים תשט"ו].	משנה תורה
D. Novak, <i>The Image of the Non-Jew in Judaism</i> , New-York and Toronto 1983.	נובק, דמותו

מכון כחיתת יצירה

- , 'The Treatment of Islam and Muslims in the Legal Writings of Maimonides', *Studies in Islamic and Judaic Traditions*, Atlanta 1986, pp. 233-250.
- A. Neubauer, *La Geographie du Talmud*, Paris 1868 [rep. Hildesheim 1967].
- H. Soloveichik, 'Maimonides "Iggeret Ha-Shemad": Law and Rhetoric', *Rabbi Joseph H. Lookstein Memorial Volume*, New York 1980, pp. 281-318.
- ח' סולוביצ'יק, 'בחנים לפסיקה הלכתית', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג' (תשמ"ד), עמ' 687-683.
- נ' סלושץ, 'פרשת השמדות בדורו של הרמב"ם', אזכרה, ד (תרצ"ז), עמ' ק-קכג.
- ש' פדרבוש, 'יחס היהדות לנצרות', סיני, נו (תשכ"ד), עמ' רמב-רמח. פירוש המשנה לרמב"ם, מקור ותרגום, מהדורת הרב י' קאפה, תשכ"ג-תשכ"ט.
- M. Perlmann, 'The Medieval Polemics between Islam and Judaism', *Religion in a Religious Age*, Cambridge-Massachusetts 1974, pp. 103-138.
- ד' קורקוס, 'לאופי יחסם של שליטי האלמוהדין ליהודים', ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 160-137.
- ראב"ע, ספר מאזנים, ונציה ש"ו.
- י' רוזנטל, מחקרים ומקורות, תל-אביב-ירושלים תשכ"ז.
- , 'רבית מן הגוכרי', תלפיות, ו (תשי"ג), עמ' 156-130.
- ח"ד שעוועל (עורך), כתבי הרמב"ן, א-ב, ירושלים תשכ"ג.
- M. Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache*, Berlin 1877 [rep. Hildesheim 1966].
- ר' סעדיה גאון, הנבחר באמונות ודעות, מהדורת קאפה, ירושלים תשל"ו.
- מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד.
- י' קאפה, ספר דניאל ומגילת אנטיוכס עם תרגום ופירוש רס"ג, ירושלים תשמ"א.
- I. Davidson, *Saadia's Polemic against Hivi Al-Balkhi*, New York 1915.
- י' שילת, איגרות הרמב"ם, א-ב, ירושלים תשמ"ז-תשמ"ח.
- M. Schreiner, 'Zur Geschichte der Polemik zwischen Juden und Muhammedanern', *Z.D.M.G.*, 42 (1888), pp. 591-675.

נובק, היחס

נויבאור

סולוביצ'יק, איגרת

סולוביצ'יק, בחנים

סלושץ

פדרבוש

פירוש המשנה

פרלמן

קורקוס

ראב"ע

רוזנטל, מחקרים

רוזנטל, רבית

רמב"ן

רמש"ש

רס"ג, אמר"ד

רס"ג, בראשית

רס"ג, דניאל

רס"ג, חיוי

שילת

שריינר